

УКРАЇНЬСЬКА МОВА В ЕТНО- І ДЕРЖАВОТВОРЕННІ: ПІДРОСІЙСЬКИЙ ДОСВІД ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Українська мова провела свій народ над глибокими проваллями складних і тривалих у часі заборон і випробувань, зберегла його вітальність і суб'єктність у сучасній цивілізації.

Дослідження мови, носії якої тривалий час не мали своєї державності, перебували в політичному й адміністративному підпорядкуванні інших держав, є надзвичайно складним комплексним завданням, оскільки передбачає врахування багатьох факторів, що впливали на стан та функціонування мови як багатовимірного лінгвального й соціокультурного феномену, визначального чинника зміцнення й розбудови національної ідентичності. Функціонування й іманентний розвиток мови в ситуації, коли її носії не мають своєї окремої держави, нерідко зазнає додаткового ускладнення та цілеспрямованої міноритаризації шляхом різноманітних обмежень і заборон владними структурами країни, до складу якої входить етномовна спільнота; зазвичай, у державі використовують мову, яка належить до її маркерів і символів, є об'єктом цілеспрямованої підтримки та поширення.

Саме так складалася доля української мови у тривалий період підпорядкування частини української етномовної території Російській імперії¹: мову багатомільйонного українського народу² внаслідок ідеологічних маніпуляцій було поставлено поза законом імперії, а будь-які спроби відстояти право на її природне функціонування провокували переслідування ініціаторів. Заперечення легітимності української мови позначилося на глибині етнічної / національної свідомості українців: їм нав'язували як єдино можливу загальнодержавну (у межах імперії) ідентифікацію, а інші – територіальні чи етнографічні – самоототожнення були трактовані як статусно нижчі, нерідко – як принизливі самовизначення.

Непросту тогочасну ситуацію з обстоюванням права на використання української мови в різних сферах, на формування її літературного стандарту ускладнювало те, що її найсвідоміші носії – представники творчої і наукової інтелігенції – не були однозгідними, нерідко мали різні погляди, інколи неусталені й мінливі, на статус і роль української мови в суспільному й лінгвальному житті; чимало з них активно долучилися до розбудови не питомої української мови і рідномовного довкілля, а набутої російської мови та культури. За тогочасних суспільно-політичних умов російську мову вирізняли з-поміж усіх мов Росії насамперед як офіційну мову імперії, підтримувану й престижну, що слугувала передумовою кар'єрного зростання російськомовних неофітів з кола українців чи інших неросіян. Зауважу, що розрізнення суспільного статусу російської

¹ Андрусівський *Вічний мир* (6 травня 1686 р.) розділив історично сформований цілісний український етномовний простір, створивши передумови неоднакового мовного і культурного життя українців на різних теренах.

² За даними О. Русова, у січні 1897 р. у підросійській Україні проживало до 23 млн 700 тис. українців (Русов А. О числѣ малороссовъ. *Об отмене стеснений малорусского печатного слова*. Санкт-Петербург, 1905. С. 93).

і рідної мов необґрунтовано переносили на їх здатність бути засобом комунікації, акумулювати й передавати інформацію. Ідея нерівноцінності мов протривала в суспільній свідомості до сьогодні, а протиставлення російського й українського ідіомів набуло додаткових оцінних конотацій. Контрастне осмислення структур української і російської мов, долучення до розбудови російської мови для одних українських інтелектуалів слугувало стимулом свідомого творення і рідної української мови, а для інших – породжувало внутрішнє гамування імпульсів українськості, зневіру в можливості повноцінного розвитку української мови, відродження української культури³, а нерідко – і виправдання бездіяльності чи й опозиційності щодо утвердження української ідеї.

Перебіг подій, пов'язаних із цілеспрямованими кількасотлітніми заборонами та обмеженнями функціонування української мови в Росії до 1917 р., у науці є загальновідомим⁴, як і їх продовження – в оновлених формах та з іншими наслідками – у час перебування України у складі СРСР⁵. В останні десятиліття розширилося коло аналітичних студій, публікацій документів з історії заборон української мови в XIX ст. і за радянського часу. Однак помітним є недостатнє оновлення джерел інформації, повторюваність фактографічної бази таких праць, хоча досі не опрацьованими залишаються багато архівів та рукописних фондів бібліотек, які стосуються цих подій та їх учасників; водночас у багатьох дослідженнях центр уваги зміщено на окремі деталі, обставини й полишено осторонь визначальне: йдеться про імперію, формування й уможутнення якої відбувалося шляхом не внутрішнього якісного саморозвитку російського етносу, а внаслідок підкорення й глибинної трансформації інших етносів, оголошуваних російським народом. Імперськість і необмежена влада особи самодержця як ідеологеми устрою Росії визначали зміст і домінуючі форми матриці російськоцентризму, який утілювали в усіх сферах життя – економіці, релігії, мові, моделях історичної пам'яті, освіті, науці, культурі. Узагальнену матрицю безальтернативного російськоцентризму поширювали на всі новопідкорювані / «добровільно приєднані» народи; інші моделі загальнодержавної матриці були неприпустимі, оцінювалися, як загроза могутності російської імперської держави, спроба її руйнування, тому їх появам намагалися запобігати, а найменші паростки – жорстоко знищували.

Такий шлях – повна перемога російськоцентричної моделі – заповідався й українцям в Росії після підписання Переяславських угод. Тому дослідження феномену збереження українцями на теренах Росії своєї мови, ідентичності, історичної пам'яті

³ Не завжди самовіддана праця дослідників над укладанням словників, граматик української мови, збирання фольклору та етнографічної інформації завершувалася їх опублікуванням, що породжувало зневіру в майбутнє рідної мови та культури (докладніше в: Огієнко І. (Митрополит Іларіон). Історія української літературної мови. Київ, 1995. С. 133–134).

⁴ Див.: Кубайчук В. Хронологія мовних подій в Україні (зовнішня історія української мови). Київ, 2004; низку цінних свідчень зібрано в: Чайковський А. С., Щербак М. Г. За законом і над законом. З історії адміністративних органів і поліцейсько-жандармської системи в Україні (IX – початок XX ст.). Київ, 1996.

⁵ Дзюба І. М. Інтернаціоналізм чи русифікація? Київ, 2005 (написано 1965 р.); Смаль-Стоцький Р. Українська мова в Советській Україні. Нью-Йорк; Торонто; Сидней; Париж, 1969; Шелвельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941). Стан і статус. Нью-Йорк, 1987; Лесюк М. Доля моєї мови. Івано-Франківськ, 2004; Українська мова у XX сторіччі: історія лінгвоциду / ред. Л. Т. Масенко. Київ, 2005.

має спиратися на розуміння визначального: йдеться про виживання й розвиток поневоленого етносу, якому було роковано повне розчинення в російськості – російській мові, російськоцентричній історії, російській культурі; поступово мало настати стирання давно сформованого виразно індивідуального етномовного коду українців, добровільне чи примусове зречення українцями своєї національної самоідентифікації. Українці повинні були беззаперечно прийняти як безальтернативне майбутнє власне винародовлення – повну й остаточну денацифікацію.

Поглинання підросійської України було різноспрямованим і поступовим, із використанням різних форм і ситуацій для реалізації цього генерального плану. Зокрема, свідомий перехід потенційної адміністративної, мілітарної, економічно заможної української верхівки під руку російських монархів, які винагороджували новонавернених, згодом обернувся повним знищенням структури військової самоорганізації українців, символів колишньої української могутності (руйнування Січі), втратою українцями здатності до воєнного самозахисту. Адміністрування, форми власності й економічного життя в Україні поступово набули класичних форм колоніальної залежності, коли від корінного народу було відчужено природні багатства, необхідні для економічного розвитку краю ресурси, коли всі важливі для життя української спільноти питання вирішувалися в імперському центрі; управління поточним життям аборигенів здебільшого здійснювали наслані чужинці, неукраїнці. Церква в Україні, яка традиційно залишалася впливовим чинником в духовному житті соціуму, невдовзі після Переяслава перейшла у підпорядкування російському церковному центру, який керував не лише організаційно, а й максимально наповнював її російським із походження кліром, намагався через духовну освіту, обов'язкову для богослужби літературу та канонізовані форми богослужіння остаточно заступити українську мовноментальну модель церковного життя російською.

Виразне протиставлення нечисленної неукраїнської адміністративної, економічної верхівки широким колам української підневільної людності зумовило відособлення сфер сталого природнього функціонування української мови в повсякденному житті від російської мови, яку використовували в офіційному спілкуванні, у церкві, початковій школі («для народу») та закладах вищої освіти. Станове протиставлення в соціумі нерідко було невіддільне від диференціації етномовної, від розподілу сфер використання різних мов, що вберігало українську мову від її розчинення в російській мові чи відчутного руйнування: структурна диференціація цих ідіомів залишалася глибокою і сталою, а сфери використання чітко розмежованими. Важливим фактором збереження української мови була розвинена народна словесність українців: різноманітні за жанрами, змістом, досконалі формою усні й пісенні твори були тим простором, у якому зберігалися зразки давніх вербальних форм, граматичних конструкцій і водночас тривало постійне оновлення народної фразеології, удосконалення національної моделі осмислення й концептуалізації світу.

Упродовж усього післяпереяславського періоду своєї історії розвиток українського мовотворення відбувався по висхідній, не зважаючи на сформовану до початку XIX ст. систему поширення російської мови в Україні та постійні заборони й обмеження спроб надати українській мові повноформатного унормованого ідіому, що міг згодом набути функціонального розпросторення й охопити різні сфери

застосування. Заполоненню російською мовою визначальних комунікативних ситуацій надавали особливого значення; це супроводжувалося ідеологічним наповненням, застосуванням дієвих важелів і спонук для «добровільного» мовного відступництва українців, до визбування ними рідної мови й заступлення її російською. Для здійснення русифікації (тогочасний термін – «обрусение») було створено дієві виконавські структури, сформовано моделі адміністративного та юридичного переслідування спроб неросійськоцентричного розв'язання питань мовного життя.

XIX ст. стало вершиною у формуванні в Росії системи заборон і обмежень функціонування української мови, задля досягнення визначальної мети – всеохопної русифікації «приєднаної» частини України. Зауважу, що передумови, політичне тло виникнення численних указів і розпоряджень про обмеження функціонування української мови в Росії, зокрема в XIX ст., реальний перебіг подій та їхні деталі, як і ролі багатьох учасників тих подій, досі залишаються недостатньо дослідженими, що унеможлиблює цілісне відтворення цього етапу історії української мови й культури, опис соціальної історії та історії мови. Зосередження уваги на Валуєвському розпорядженні 1863 р. (без належної уваги до інших документів, давніших і пізніших, зокрема додатків і нових роз'яснень 1881 р. до Емського указу 1876 р.) створює враження епізодичності чи випадковості протистояння носіїв ідеї безперешкодного функціонування української мови в російській тоталітарній системі, церкві, освіті. Насправді обмеження української мови були тривалими в часі й послідовними; реалізації цієї програми надавалося особливого державного значення, що засвідчує причетність до багатьох відомих епізодів не лише високих чиновників, адміністративної верхівки, а й особисте втручання імператора. Короткочасні послаблення тиску на українське мовокористування змінювалися його посиленням, щойно зверталися по дозвіл на друкування українськомовних текстів чи публічні заходи із використанням української мови.

Із позиції Росії як типової імперії шкідливими й антидержавними визнавалися будь-які ідеї, наміри чи дії, що могли бути потрактовані як загроза її територіальній цілості, амбіціям «третього Риму» чи ставили під сумнів функції російської мови як єдиної державної, засобу мовного нівелювання різномовних народів; тому все, що оцінювали як потенційно загрозливе, підлягало забороні. На це була спрямована докладно опрацьована система законів та підзаконних актів і приписів, якими в тогочасному адміністративному просторі легітимізували різноманітні форми переслідування й каральні заходи проти незгідних із політикою російської *єдиномовності*. Важливе значення відводилося ідеологічному обґрунтуванню заборонних актів, представленню російському соціумові дій влади як закономірних і безальтернативних. Із цією метою стосовно української мови у різних вербальних формах поширювали твердження, зокрема, про те, що:

- український ідіом – це наріччя, територіальний різновид єдиного «русского языка», а не окрема мова; тому питання про дорівняння *малоросійського наріччя* до російської мови, про можливість розвитку функцій цього ідіома – створення художньої літератури, переклади з інших мов, запровадження освіти цим «діалектом» чи використання у церковному житті – не має під собою ґрунту, є шкідливим;

- українська мова є надлишковою, оскільки державне управління, армія, освіта та церковне життя забезпечені російською мовою, яку до того ж добре розуміють українці й послуговуються нею безперешкодно;
- структурний потенціал мови українців є недостатнім для забезпечення потреб інтелектуальної, наукової діяльності та богослужби; непридатна ця мова і для художньої творчості та для перекладу з чужих мов; єдиною сферою її використання може залишатися побутове та родинне спілкування⁶.

Спираючись на ці публіцистично загострені, проте невідповідні об'єктивним реаліям положення, які залежно від ситуації набували варіантних вербальних форм, світська й церковна влада Росії вживали різноманітних заходів, спрямованих на недопущення функціональної розбудови української мови, цільово формували в соціумі її обнижену оцінку, спонукаючи українців до мовного відступництва.

Антиукраїнські дії імперської адміністрації в царині мовокористування не були винаходом XIX ст.; їх недоцільно кваліфікувати як відрухову відповідь уряду на польські визвольні змагання середини XIX ст. На те, що рух проти української мови в Росії був давнім політичним проектом, вказують відомі своїми глибокими негативними наслідками численні адміністративні кроки імперії ще в XVII–XVIII ст., якими, зокрема, було заборонено Києво-Печерській лаврі публікувати богослужбові книги без попереднього узгодження з московським патріархом (1689, 1690, 1692), а на низку видань (твори Петра Могили, Кирила Ставровецького, Іоанікія Галятовського, Сильвестра Косова, Лазаря Барановича та ін.) накладено «прокляття й анафему» (1690); згодом в *Малоросії* заборонено друкування будь-яких книг, окрім церковних, стосовно яких залишалася суворою вимога мовного уодноманітнення (ідентифікування) із друкованими в Росії виданнями (1720); 1721 р. запроваджено мовну цензуру, чим було передбачено обов'язкову зміну графіки будь-яких українських видань російськомовною графікою, якою не можна було відтворити без значних спотворень українську звукову систему (фонетику); 1731 р. набрала чинності вимога вилучати книги старого українського друку і замінювати їх російськими виданнями, що зруйнувало сформовану книжну традицію, спричинило втрати стародруків; для опанування російської мови в богослужбі було запроваджено в українських закладах духовної освіти обов'язковий курс «российского красноречия» – «для усвоения великороссийского говора и произношения» (1784), а незабаром у Києво-Могилянській академії єдиною мовою викладання визнано російську мову (1786); накази про обов'язкове виправлення мови опублікованих в Україні книг за російськими зразками надходили в різних редакціях і з різного приводу впродовж 1785, 1786, 1796, 1799, 1800 рр. і пізніше; показовим є послідовне знищення початкової освіти українською мовою та переведення її на мову російську, для чого, зокрема, було наказано вилучити букварі українською мовою і надалі не дозволяти їх друкування (1759, 1769); такі заборони стосувалися і народних календарів, господарських порадаників та інших українськомовних видань «для народу»⁷.

⁶ Ці твердження виявилися зручними для маніпулятивних політтехнологій, що засвідчує їх використання і на початку XXI ст.

⁷ Докладніше в: Кубайчук В. Хронологія мовних подій... С. 27–41.

Отже, на початку XIX ст. наступ на українську мову в Росії мав сформовану глибоку в часі традицію й різні форми реалізації; обмеження чи повні заборони на українське мововикористання охоплювали всі важливіші сфери комунікації, стосувалися як дорослих, так і дітей (у справі освіти). Неприйняття української мови було настільки підкресленим і послідовним в офіційних і церковних колах, що заповнило широкий простір суспільного життя. Негація української мови в культурному й громадському дискурсах Росії XIX ст. стала явищем не тільки допустимим, а й звичним. Якщо опублікування збірань українського фольклору нерідко сприймали стримано, то справжнім каталізатором негативної реакції на українську мову ставали оригінальні художні тексти, прагнення їхніх авторів творити українською, що надавало їй статусу розвиненого ідіому, рівного з іншими відомими мовами світу. Перспективу розвитку структури, словникового складу та употужнення виражального потенціалу української мови її опоненти в Росії оцінювали як реальну загрозу російській єдиномовності: таке можливе майбутнє *малорусского наречия* породжувало в імперській верхівці небезпідставний страх і активізацію протидії. Показовою щодо цього була реакція на «Кобзар» Т. Шевченка (1840): визнаючи безсумнівний поетичний талант автора⁸, критики не приховували негативної оцінки української мови: «Мы уже несколько раз говорили, что всю нынешнюю *искусственную* малороссийскую поэзию считаем шалостью и прихотью, и, признаемся, не понимаем, как можно людям с дарованием заниматься такими пустяками? ... жаль видеть г-на Шевченка, когда он уродует мысль и русский язык, подделываясь под хохладский лад! У него есть душа, есть чувство, и его русские стихи, вероятно, могли бы прибавить долю хорошего в нашу настоящую русскую поэзию»⁹.

Заперечення права українців на свою літературну мову не знеохотили прогресивних українських письменників, науковців, діячів церкви до її пізнання, упорядкування й поширення, спонукали до усвідомлення її складного історичного минулого та особливої ролі в житті сучасників і прийдешніх поколінь. Питання української мови стало невід'ємним складником осмислення політичного життя українців, моделювання їхнього майбутнього. Промовистою щодо цього є, наприклад, передмова Т. Шевченка до його *Другого «Кобзаря»* (1847), в якій підкреслено мовну й етнічну відмінність між українцями і росіянами всупереч імперській ідеологемі російської єдиномовності та єдиоетнічності: «А на москаливъ не вжайайте, нехай вони сами пишуть по своему а мы по своему. У ихъ народъ и слово и у насъ народъ и слово. А чіе крашче нехай судять людъ»¹⁰. Таку відкриту позицію автора було однозначно кваліфіковано як декларацію «малоросійського сепаратизму», хоча текст і не містив прямих революційних закликів. На цей фрагмент передмови було звернуто особливу увагу слідчих у справі про Кирило-Мефодіївське братство, що викликало реакцію імператора і позначилося на дальшій долі самого Т. Шевченка. Зокрема, у циркулярі

⁸ Див. виразну оцінку Ю. Сенковського [?]: «На каком бы языке он не писал, он – поэт. Он умеет чувствовать и высказывать чувство свое ловким стихом; на каждом произведении его лежит печать поэзии, которая идет прямо к сердцу» (Тарас Шевченко в критиці. Прижиттєва критика (1839–1861) / ред. Г. Грабович. Київ, 2013. С. 4–5).

⁹ Там само. С. 4.

¹⁰ Шевченко Т. Другий «Кобзар». Поезії 1843–1847. Передмова. Кам'янське; Київ, 2020.

департаменту поліції 19 червня 1847 р. зазначено: «Государь император высочайше повелеть соизволил: “напечатанные сочинения: Шевченки – “Кобзарь”, Кулеша – “Повести об украинском народе”, “Украина” и “Михайло Чернишенко”, Костомарова – “Украинские баллады” и “Ветка” запретить и изъять из продажи... Министром народного просвещения предписано уже Цензурному ведомству не дозволять впредь перепечатывать означенные сочинения новым изданием»¹¹. Згодом переслідували й карали не лише Т. Шевченка, а й тих, хто виявляв зацікавлення його творами чи поширював їх, або брав участь в акціях пошанування поета. Невипадково, що в часи системних гонінь на українське друковане слово навіть раніше опубліковані твори Т. Шевченка часто не здобувалися на право повторного видання, їх забороняли з будь-якого приводу, а вже надруковані на той час – вилучали разом із творами інших авторів як «вредные и опасные».

Нова хвиля протидії українськи зорієнтованому культурному рухові в Росії стала набирати на силу від 40-х років XIX ст. і тривала до останніх днів імперії на початку XX ст. Усупереч виразним антиукраїнським заходам імперського уряду та церкви розвиток української мови в цей період позначений якісно новими здобутками в текстотворенні й зовнішніми суспільними проявами, які сприяли її збереженню, посиленню націєтвірної сутності, усвідомленню широти суспільних функцій, необхідності й невідворотності відстоювання мовних і національних прав народу. У цей час відчутно зріс сумарний обсяг українськомовного тексту, що засвідчили опубліковані різножанрові твори українською мовою, які увійшли насамперед в український культурний і суспільний дискурс, часто були помітним явищем у загальноросійському просторі. Це сприяло зміцненню в суспільстві українськоцентричних ідей, увиразненню національної самоідентифікації, розширенню кола тих, для кого українство стало свідомим вибором; водночас це викликало наростання спротиву світської і церковної влад Росії цим процесам. Примітною є синхронність дій сторін: кожна сторона мала свою визначальну мету, протилежно зорієнтовану стосовно іншої сторони; очевидним є тісний (якщо не детермінативний) зв'язок між діями сторін.

Художнє мовотворення, публічна презентація української мови (особливе значення мали численні театральні вистави) для багатьох українців виявилися потужними чинниками національного самоусвідомлення, формування українськи зорієнтованого мислення, що в суспільстві було не тільки зауважено, а й викликало негативну реакцію, спротив, антиукраїнськи спрямовані дії. Водночас нині самоочевидний зв'язок понять (*окрема*) **мова** й (*окремий*) **народ** (**нація**) та логічно поєднаного з ними поняття (*окрема*) **держава** стосовно українських суспільних реалій початку XIX ст. ще не сприймався як нерозривна триєдність **мова – нація – держава**. Така тріада обмежилася лише згодом, і сталося це, зокрема, внаслідок усвідомлення структурних відмінностей, окремішності української мови на тлі інших сусідніх мов, передусім російської, глибшого розуміння її ролі як засобу етнічної / національної ідентифікації. Універсальна опозиція *своє ~ чуже* в українському просторі стосовно мови набула особливо відчутної конотації, бо тогочасні суспільні умови вже вивели українську

¹¹ Добровольский Л. М. Запрещенная книга в России. 1825–1904. Архивно-библиографические разыскания. Москва, 1962. С. 35.

мову за вузькі межі засобу спілкування, перетворивши її на потужний каталізатор етнічного самоусвідомлення, фактор активного формування нації.

Для повнішого розуміння сутності заборонних дій російського уряду й російської православної церкви стосовно української мови потрібно збагнути стан розвитку мови на тлі її соціального і правового статусу.

Насамперед вартої уваги той факт, що в ХІХ ст. українська мова ввійшла як мова, по-перше, з великою жанрово розвиненою писемною традицією, наявністю багатьох пам'яток писемності різних епох, більшість із яких були відомі в колах інтелігенції¹²; по-друге, з багатим і діалектно диференційованим народним розмовним мовленням, яке зберігало інформацію про варіативність мови як цілісного феномену, забезпечуючи формальними засобами потреби писемного мовлення; по-третє, зі структурно й жанрово розгалуженою фольклорною словесністю, у якій народне мовотворення як розвинене й усталене у багатьох формах було виразно уявлене вже у ХVІІІ ст.; численні рукописні збірки народних та духовних пісень, поширення різноманітних співаників були невід'ємною ознакою життя українського суспільства¹³.

Отже, українська мова розвивалася в усному й писемному виявах, які різною мірою перебували у взаємозв'язку, корелювали між собою, хоча кожен із них мав свої особливості. Розвиток мови, динаміка структури, функціональних стилів та сфер використання відбувалися всупереч несприятливим зовнішнім чинникам, а то й відвертої протидії, за відсутності офіційної підтримки мови та легітимних і дієвих інститутів спонуки до оволодіння нею (відсутність розвиненої системи українськомовної освіти, українськомовної церкви, недопущення української мови до сфер урядування, судочинства, військової служби та ін.).

Відчутною перешкодою функціонуванню української мови була дезінтегрована простору її поширення, яка виявилася в адміністративному входженні окремих частин України до різних держав. Таке просторове роз'єднання мало наслідком не тільки порушення природного процесу взаємодії різних локальних традицій у межах цілісного континууму мови, а й включення її в принципово відмінні мовно-культурні процеси й моделі функціонування мов у різних державах. У Росії, Австро-Угорщині, Румунії українська мова співіснувала з різними за структурою мовами; неоднаковими були і юридичні, соціополітичні умови функціонування, як і моделі її аксіології в суспільстві.

Етапним у розвитку української мови став перехід наприкінці ХVІІІ ст. від давнішої писемної традиції (старої літературної мови), для якої була характерна залежність від церковнослов'янської мови з чималим додатком українських народнорозмовних рис, а також елементів російської та інших мов (як це демонструють тексти Г. Сковороди), до живої української мови як визначального джерела поповнення й розвитку оновлюваної літературної мови. Цю переорієнтацію творців нової мовної

¹² Докладніше див.: Німчук В. В. Мова. Літературна мова Київської Русі. *Історія української культури*: у 5 т. Т. 1. Київ, 2001. С. 683–708.

¹³ Опис рукописних фольклорних збірників у контексті розвитку української літератури ХVІІІ ст. одним із перших подав В. Перетц у працях: «Малорусские вирши и песни в записях ХVІ–ХVІІІ вв.» (Санкт-Петербург, 1899) та «Историко-литературные исследования и материалы» (Санкт-Петербург, 1900. Т. 1).

традиції на інші доміантні джерела засвідчила «Енеїда» І. Котляревського, від якої почався не тільки рух епігонів (*котляревицина*¹⁴), а передусім формування принципово нової моделі використання народної мови насамперед у художній словесності.

Іван Франко слушно підкреслив, що «Енеїда» була «вдатною пробою піднести людovu українську мову до висоти літературного твору [...]. Досить буде згадати, що крім трьох видань, які появилися протягом десятих літ, із кожного з тих видань, а навіть із брульйонів Котляревського перед першим виданням, роблено численні копії, з яких деякі заблукали також до Галичини»¹⁵. І. Котляревський змінив аксіологію української народної мови, зламавши приписи панівної до того теорії трьох стилів, зокрема щодо недопущення *подлого язика* (народної мови) до високого стилю – художньої словесної творчості¹⁶. Наступна за І. Котляревським генерація письменників орієнтувалася на народну мову вже поза традицією бурлеску: як вияв високих художніх достоїнств народне слово використовували Г. Квітка-Основ'яненко, плеяда поетів-романтиків, Є. Гребінка, Т. Шевченко, П. Куліш, Марко Вовчок, І. Нечуй-Левицький, Панас Мирний та ін.

Особливе значення в утвердженні й розвитку української мови мала творчість і особа Т. Шевченка, його трагічна й водночас висока доля, в якій багато сучасників і наступників убачали паралелізм із долею України¹⁷. У своїх творах Т. Шевченко зумів поєднати різні джерела розвитку української мови, досягши їх органічного синтезу й зробивши цю мову формою, оболонкою нового суспільно значущого, особливо актуального змісту. Проте не лише і не стільки українська мова творів Т. Шевченка викликала занепокоєння, а пізніше слугувала підставою для переслідувань відповідно до Валуєвського розпорядження й Емського указу, а насамперед зміст творів визначив їхню високу оцінку в суспільстві й водночас неприйняття їх владою та жорстоке покарання автора.

Складним і часто драматичним було служіння українській справі П. Куліша. Його оригінальні твори, особливо переклади на українську мову зарубіжної художньої класики (насамперед творів В. Шекспіра), як і переклад Святого Письма, демонстрували високий розвиток української мови, здатність забезпечувати потреби перекладу з інших мов. Редакторська і видавнича праця П. Куліша формували коло однодумців, а створення правопису (т. зв. *кулішівка*) порушило пропаговану правописну єдність із російською традицією, утвердило українську правописну самобутність,

¹⁴ Погляди на явище і зміст поняття *котляревицина* див.: Українська літературна енциклопедія. Київ, 1995. Т. 3. С. 27–28.

¹⁵ Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. Франко І. *Зібрання творів в п'ятдесяти томах*. Київ, 1984. Т. 41. С. 259.

¹⁶ Огієнко І. (Митрополит Іларіон). Історія української літературної мови... С. 132.

¹⁷ Покарання Шевченка десятилітнім засланням із забороною писати і малювати цілком спростовує висновки російських дослідників про гуманне ставлення імперії до членів Кирило-Мефодіївського товариства: «При этом власти сознательно обошлись с большинством братчиков довольно мягко, чтобы не толкнуть украинофилов к радикализму и союзу с поляками. Принцип “сдержанности” в персональных репрессиях против активистов украинского движения оставался в силе по крайней мере до конца XIX века» (Миллер А. И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). Санкт-Петербург, 2000. С. 227).

демонструючи й увиразнюючи через правопис фонетичну й граматичну індивідуальність української мови. Уся діяльність П. Куліша, різноспрямована й водночас цілісна у своїй українськоцентричності, спричинилася до відчутної активізації громадського руху за українську мову й літературу. Той факт, що в численних справах цензурного комітету щодо дозволу на видання українською мовою спеціально зазначена заборона використовувати *кулішівку*¹⁸, свідчить не лише про особливу роль цього правопису в унормуванні й усталенні української літературної мови, а й у руйнуванні міфів про російську єдиномовність імперії. Кроки мовознавців у виробленні норм української літературної мови суттєво підважували поширювані думки про неопрацьованість української мови, відтак – її непридатність для функціонування як літературного стандарту. Зауважу, що вимога обов'язкового дотримання російського правопису в дозволенних до друку українськомовних виданнях виказує не лише розуміння ролі правопису як символу й маркера окремої мови, а й усвідомлення того, що подоланням правописних, а з ними – й орфоепічних та фонетичних відмінностей між українською і російською мовами, можна прокласти надійний шлях до їхнього структурного нерозрізнення, злиття, визнання однією мовою.

Наслідком глибокого пізнання й освоєння потенціалу української мови стала поява тематично й стильово різнопланових текстів – від побутових, нерідко сміховинних за змістом, до глибоко філософських, які охоплювали сучасне й далеке (до княжих часів) минуле українців та їхніх пращурів, сягали до буття інших народів, а через простір змісту сакральних християнських текстів – вносили у свій опис світ давньої Юдеї, Греції та Риму. Переймання іншомовних (та іншокультурних) впливів для українського мовного життя не було явищем новим, що засвідчує тяглість традиції, зокрема наявність великої перекладної літератури XVII–XVIII ст.; проте у XIX ст. цей процес набув нового змісту, став більш секуляризованим. Українська мова виявилася придатною для перекладів і переспівів із літератури античної та західноєвропейської; ця форма міжкультурного діалогу стала водночас живильним джерелом і спонукою для дальшого розвитку української мови.

Загалом за граматичною структурою і складом словника українська мова початку XIX ст. виявилася на рівні комунікативних та номінативних запитів¹⁹, забезпечувала

¹⁸ Зокрема, спеціальним розпорядженням Головне управління у справах друку нагадувало: «Представлялось бы более правильным и целесообразным рукописи, написанные “кулишевкой”, совершенно не дозволить к печати» (1885 р.); коли траплялися випадки друкування текстів *кулішівкою*, то навздогін летів наказ про знищення накладу таких видань, наприклад, 1886 р. зобов'язали знищити 12 тис. примірників творів, надрукованих *кулішівкою*, оскільки «книги эти напечатаны особым правописанием, так называемой “кулишевкою”, представляющей значительные отступления от общерусского правописания, отступления, не оправдываемые никакими ни фонетическими, ни лексическими особенностями малорусского наречия, [...] должны быть непременно уничтожены» (див.: Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: Спроба державного регулювання (1847–1914). Збірник документів і матеріалів. Київ, 2013. Док. № 131. С. 218).

¹⁹ На високий розвиток лексику художнього стилю української мови опосередковано вказує хоча б таке зовнішнє зіставлення: як свідчить «Словник мови творів Г. Квітки-Основ'яненка», у своїх текстах автор використав 11 772 слова; в українськомовних творах Т. Шевченка – 10 116, у російськомовних – 20 554 слова; у творах О. Пушкіна, як свідчить словник його мови (поезія і проза), використано 21 285 слів.

відтворення інтелектуалізованого змісту творів, не обмежувалася побутописанням, фольклорними мовними та змістовими (й образними) кліше. Піднесенню української народної мови до рівня літературного стандарту, усвідомленню її цінності сприяли також висока позитивна оцінка народної словесної творчості, укладання й видання зібрань фольклору. В Україні рух за вивчення й збереження усної народної творчості був плідним: збірки М. Цертелєва («Опыт собрания старинных малороссийских песней», 1819), М. Максимовича («Малороссийские песни», 1827; «Украинские народные песни», 1834; «Сборник украинских песен», 1849), а також зібрання І. Срезневського, А. Метлинського, П. Лукашевича та ін., були відомі й поціновані²⁰. Водночас розгортається збирання й упорядкування народних паремій – прислів'їв, приказок, словесних жартів і под., які засвідчували багатство народної мови, водночас ставали доступними для широкого використання. Учасниками цього руху були й письменники, що сприяло органічному використанню фольклору, зокрема сюжетів, мотивів, образів та мовних особливостей, у їхній літературній творчості. Увага й висока оцінка українського фольклору освіченою громадою, відкрите його схвалення й поцінування резонувало в суспільстві, набувало ознак національно зорієнтованих кроків.

Цей процес в Україні типологічно не відрізнявся від аналогічних рухів інших народів Європи, у яких пізнання духу і мови народу слугувало запорукою і важливим складником національної самоідентифікації та самоутвердження.

Особливе значення для усталення стандарту й поширення української мови мали граматики, створені на противагу давнішій популярній на східнослов'янських обшарах церковнослов'янській граматиці М. Смотрицького («Грамматика славенская правильное Сунтагма», 1619). Новітні граматичні студії (як «Грамматика малоросійського наречія» О. Павловського, 1818²¹) були зорієнтовані на опис живого мовлення, що створювало передумови для освіти цією мовою, її унормування й кодифікації. Це був важливий крок до поступових змін статусу української мови, розширення сфер її застосування. Цим шляхом згодом пішли й інші граматики, орієнтовані на народну мову й дедалі ширше використовуючи художні тексти, писані цією мовою. Поступово зростав вплив мовознавців на усталення граматичних норм у практиці письменників, насамперед у художніх текстах.

Важливою сферою функціонування мови було (і нині залишається) релігійне життя – церковні відправи, щоденні молитви, циклічно повторювані свята з обов'язковими клішованими текстами не просто супроводжували вірян у житті, а входили в їхню мовну свідомість, перепліталися з побутовим мовленням, зумовлюючи взаємодію (часом химерну) цих відмінних мовних кодів. У підросійській Україні на початку XIX ст. ця сфера комунікації офіційно була зайнята церковнослов'янською і російською мовами, а після поширення російських канонічних перекладів Євангелія (1876) та інших видань, потрібних для забезпечення діяльності церкви, – винятково російською. Точніше, це був переважно український регіональний варіант російської мови, а за умови широко практикованого висилання до України священниками

²⁰ Кирдан Б. П. Собиратели народной поэзии: из истории украинской фольклористики XIX в. Москва, 1974.

²¹ З історії української мови. До 150-річчя «Граматики» О. Павловського. Київ, 1972.

етнічних росіян у конфесійній сфері запанувала диглосія (кожен говорив своєю мовою: віряни – українською, а священник – російською); до середини ХІХ ст. виразних білінгвів, які досконало володіли українською і російською мовами і могли вільно переходити з одного мовного коду на інший, було обмежене коло.

Уцерковлення української мови в ХІХ ст. мало епізодичний характер, хоча не бракувало різних спроб – від перекладів українською мовою Євангелія²², інших конфесійних текстів до богослужби і проповідування цією мовою. Проте якщо давніші спроби наблизити церковнослов'янські тексти до українськомовних вірян (виразний рух у цьому напрямку вже засвідчують *Четья Мінея* 1489 р., *Пересопницьке Євангеліє* 1556–1561 рр., низка учительних євангелій та ін.), що тривалий час залишалися явищами локальними через рукописний характер цих текстів, не мали значного впливу, не турбували очільників церкви, то в ХІХ ст. ситуація різко змінилася. Реалізація ідеї системної українізації церковного життя загрожувала звуженням сфер впливу російського варіанта церковнослов'янської мови, підважувала позиції російської мови та непохитність тріади *єдина держава – єдина церква – єдина мова*. Тому Святейший Синод, який тісно співпрацював із Головним управлінням у справах друку (цензурою), використовував надане йому право регулювати питання мови богослужби та відповідних видань, намагаючись впливати на мовну ситуацію загалом. Стосовно перекладів Святого Письма позиція Синоду була однозначною: українські переклади Євангелія не можуть бути допущені до видання²³. Українськомовне проповідництво в церквах було поодиноким, а видання проповідей українською мовою – явищем винятковим навіть до ухвалення заборонних указів. Одне з небагатьох таких видань – публікація священником В. Гречулевичем українськомовних проповідей²⁴, які стали «сигналом для патріотично налаштованого священництва в Україні, розбудженого від “летаргійного сну” справою Кирило-Мефодіївського братства й арештом та засланням Тараса Шевченка, – домагатися мовної реформи церкви, виборювати свої національно-церковні права. [...] Священики стихійно, один за одним, почали виголошувати церковні казання до вірних українською мовою. Деякі з них (Микола Інфимовський, Іван Бабченко, Стефан Опатович, Василь Гуглинський) поширювали свої казання в рукописах або передавали до Санкт-Петербурга до приватної друкарні Пантелеймона Куліша для опублікування»²⁵.

²² Докладніше подано в: Горбач О. Мовостиль новітніх перекладів Святого Письма українською народною мовою ХІХ–ХХ віків. *Науковий конгрес у Тисячоліття хрещення Руси-України*: Збірник мовознавчої комісії. Мюнхен, 1988. Т. 1; Жукалюк М., Степовик Д. Коротка історія перекладів Біблії українською мовою. Київ, 2003; Німчук В. В. Українські переклади Святого Письма. *Das Ukrainische als Kirchensprache – Українська мова в церквах* / hrsg. M. Moser. Wien, 2005.

²³ Про драматичні події навколо видання українськомовного Євангелія, перекладеного П. Морачевським, див.: Вульпиус Р. Языковая политика в Российской империи и украинский перевод Библии (1860–1906). *Ab Imperio*. 2005. № 2. С. 191–224; про історію перекладу Св. Письма та деякі текстологічні проблеми див.: Німчук В. В. Українські переклади... С. 26–30.

²⁴ Гречулевич В. Проповеди на малороссийском языке. Санкт-Петербург, 1849.

²⁵ Степовик Д. Релігія і культура. *Історія української культури*. Київ, 2008. Т. 4. Кн. 1. С. 734.

На тлі іншомовних анклавів (здебільшого переселенці з Балкан, німці-колоністи та переведені з глибинного російськомовного ареалу громади, що заснували окремі російськомовні села), а також військових, адміністративної верхівки та, скерованих для роботи, росіян (священників, учителів, лікарів та ін.), на теренах України виразно переважали українці, які підтримували стійке українськомовне середовище, по-слуговуючись у різних комунікативних ситуаціях єдиною знаною ними українською мовою. Російськомовна освіта народу в підросійській Україні не була ні масовою на загальному тлі, ні тривалою, а тому не мала глибоких наслідків щодо трансформації усного мовлення, як і мовної свідомості українців. Перемагала щоденна всеохопна рідномовна практика, якій не змогло зашкодити вельми обмежене ознайомлення з основами російської мови, що давало навчання в початковій чи недільній школах.

Загострення питання української мови мало й індивідуальний складник: наступальна дієва позиція опонента захисників української мови П. Валуєва була настільки агресивною, що викликала несхвалення навіть у колах російських урядовців. Зокрема, міністр народної освіти О. Головнін у листі до П. Валуєва підкреслив, що *«сущность сочинения, мысли, изложенные в оном, и вообще учение, которое оно распространяет, а отнюдь не язык или наречие, на котором оно написано, составляют основание к запрещению или дозволению той или другой книги, и что старание литераторов обработать грамматически каждый язык или наречие и для сего писать на нем и печатать – весьма полезно в видах народного просвещения и заслуживает полного уважения»*²⁶. Упродовж усього XIX ст., аж до знесення офіційних заборон і утисків української мови, в Росії були ті особистості й рухи, які, оцінюючи події неупереджено, з позицій об'єктивності, у різних формах підтримували українськість – мову, культуру, народну творчість; це було виявом опозиційного ставлення до офіційного курсу Російської держави та Російської православної церкви.

* * *

XIX – початок XX ст. – це період дальшого розвитку української мови, її структури, важливий етап у формуванні літературного стандарту, зафіксованого у великій кількості текстів нової літературної мови, граматики, словників; це час піднесення статусу української мови в суспільстві, впливу на усталення й поглиблення національної ідентичності українців. У підросійській Україні ці загалом висхідні процеси відбувалися на тлі значних політичних ускладнень, пов'язаних з *українським питанням*, додання репресивних заборон і обмежень урядом і церквою українського друкованого й усного слова, українськомовної освіти. Заборонні й каральні заходи російського уряду й православної церкви попри системність і різноплановість не досягли кінцевої мети – витворення уодноманітного російськомовного простору на східнослов'янських землях, хоча їх наслідки були глибокими.

У зв'язку з цим актуальним є запитання Р. Вульпіус: скасування утисків української мови початку XX ст. свідчить про слабкість та непослідовність дій імперської адміністрації чи є ознакою сили українофільства?²⁷ Насамперед відзначу деяку

²⁶ Українська ідентичність... Док. № 45. С. 81–83.

²⁷ Вульпіус Р. Языковая политика ... С. 222.

некоректність самого питання, оскільки неможливо знищити мову, культуру як базові маркери окремого народу, особливо за умови, коли існувала потужна багатовікова традиція писемності, розвиненої усної словесності, коли народ мав глибоку історичну пам'ять, зокрема про етнічну окремішність, про князівську, а згодом – і козацьку державність. Українська мова в Росії у XIX ст. виявилася стрижнем багатовікової *традиції українськості*, і ця традиція, всупереч системним заборонам і переслідуванням мови й української ідеї загалом, продемонструвала життєдайність, здатність мобілізувати до дії, незважаючи на високу ціну – зламані життя, понівечені долі, трансформовану й пригамовану етнічну / національну самосвідомість багатьох українців. Заборонні заходи перетворилися на каталізатор активних дій і консолідації творчих сил, які спрямовували на формування й усталення української ідентичності. Іншим важливим фактором, який унеможливив реалізацію програми російської єдиномовності росіян, українців і білорусів, виявився *приклад іншого шляху*, реальність якого демонстрували українці-наддністрянці, яким вдалося втілити принципово іншу модель вирішення мовного питання (початкове шкільництво рідною мовою; українська мова в університеті; безперешкодне поширення українського друкованого слова; успіхи в уцерковленні української мови і пов'язані з цим переклади Св. Письма та інших творів богослужбової сфери; діяльність українських просвітніх і наукових товариств та ін.). Про цей тип організації мовного і національно-культурного життя були добре поінформовані наддніпрянці, які намагалися скористатися цим досвідом.

Мали значення й інші імпліцитні чи експліцитні фактори, які в різний спосіб були актуалізовані. Передусім важливою обставиною було те, що українці в Російській імперії становили значну за своїм людським потенціалом спільноту, яка проживала на великій території, до того ж займала автохтонний простір. Навіть після переділу України (1686) між кількома державами означення *великий* до українських реалій залишалося релевантним і об'єктивним. Тому протистояння такому народові вимагало значних зусиль і затрат, що Росія не завжди могла собі дозволити. Не запропонувавши прийнятної альтернативи, яка не зачіпала би національної гідності українців, особливо стосовно їхнього права на безперешкодний мовний розвиток, Росія силоміць наvertsала неросіян до російської мови. І ці насильницькі акти супроводжувалися здібнінням цілей і форм у всеохопному прагненні асиміляторського подолання українства (чого лише варті численні випадки конфіскації українськомовних видань, раніше дозволенних до друку цензурою; заборони виконувати народні пісні; поліцейний нагляд за тими, хто співчував чи потенційно міг співчувати українській ідеї; висилання вглиб Росії тих, кого було віднесено до неблагонадійних, і под.). Для поборення *вредной* української ідеї державна машина вдавалася до будь-яких заходів. Показово, що з-поміж кроків у поборенні українства виявилось і припинення діяльності Південно-Західного відділу Російського географічного товариства у Києві (1876), завдяки якому вперше системно й у таких обсягах було зібрано етнографічний, статистичний і мовний матеріал, що піднесло на значно вищий рівень розвитку українську етнологію та мовознавство²⁸. Зауважу, що цей

²⁸ «Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край», опубліковані за редакцією П. П. Чубинського в семи томах (Санкт-Петербург, 1872–1878), досі зберігають

проект (схвалений і фінансований урядом, патронований родиною імператора) не був лише українським, охоплював різні етноси й поширювався на інші етновні регіони Росії, проте стосовно українців і українського континууму мав особливі конотації. Упереджене ставлення відчували на собі багато з учасників українотворчого процесу, до яких нерідко застосовували надмірно суворі покарання (заслання, заборона займатися науковими студіями, художньою творчістю та ін.²⁹).

Українську зорієнтованість (*українську партію*) в Росії посилювала дієва солідарність неукраїнських прогресивних сил, які вбачали в захисті українськості прояв закономірного національного самоусвідомлення. Особливо промовистою була підтримка російських учених, політиків, урядовців, для яких, здебільшого етнічних росіян, проукраїнська позиція в цьому протистоянні була виявом громадянського чину й високої моральності. Така підтримка також творила окрему традицію, вершинними проявами якої були участь росіян у викупі Т. Шевченка з кріпацтва, піклування про нього під час і після заслання; захист високих достоїнств українськомовного перекладу Євангелія П. Морачевського і права на його опублікування всупереч несправедливим оцінкам і заборонам Св. Синоду; спроби вивести українську мову з кола безсумнівних об'єктів цензурної заборони і відстоювання ідеї релевантності лише змісту цензурованих текстів безвідносно до їх мови та ін. Зрештою, сам рух за скасування обмежень у функціонуванні української мови завершився перемогою завдяки поєднанню зусиль провідних українських науковців, культурних діячів (В. Антонович, В. Науменко, А. Лотоцький, К. Михальчук, О. Русов, С. Русова, П. Стебницький та ін.) та членів Петербурзької академії наук (Ф. Корш, П. Фортунатов, О. Шахматов, С. Ольденбург, А. Фамінцин, В. Заленський, О. Лаппо-Данилевський): складений і затверджений цією комісією документ³⁰ вражає глибиною наукової невідпорної аргументації, хоча його авторам доводилося вдаватися до інкрустування тексту елементами заспокійливої риторики, приховувати очевидне – тісний зв'язок проблем мовно-культурних і політичних. Таким самим шляхом ішли й інші експерти, намагаючись зосередити увагу на питаннях культури й освіти, убезпечити від можливого прочитання в політичному контексті відстоюваних ними ідей зняття заборон українського друкованого слова, розвитку належного простору використання української мови, її безперешкодного функціонування. Показовими щодо цього є положення експертної записки проф. В. Антоновича (Київський університет, 1905): «Малорусская литература никогда не подымала даже намека о политическом сепаратизме и всегда считала этот мотив для себя чуждым. Таким образом, преследование малорусской литературы из-за опасения политического сепаратизма представляет лишь продукт недомыслия и смешения стремлений культурных с политическими»³¹.

цінність як джерело етнологічної, мовної та статистичної інформації про українців середини XIX ст.

²⁹ Показовою є доля П. Чубинського: переслідувань і покарань він зазнав лише за благородну подвижницьку діяльність – відродження українського народу, його культури й мови, див.: Чередниченко Д. Павло Чубинський. Київ, 2005.

³⁰ Доклад Комиссии по вопросу об отмене стеснения малорусского печатного слова. Об отмене стеснения малорусского печатного слова. Санкт-Петербург, 1905. С. 1–28.

³¹ Українська ідентичність... Док. № 235. С. 403.

Наведене підкреслене відмежування питань функціонування української мови від політики є тактичним відходом від реальності, його застосовано як засіб нейтралізації протилежної позиції. Адже оборонці ідеї поширення російської єдиномовності в Україні наполегливо підкреслювали наявність зв'язку між захистом української мови і масштабними політичними програмами її захисників, чим прагнули активізувати протидію українськи зорієнтованим намаганням. Промовистою є аргументація заборони вивчення української мови навіть у початковій школі: «Замена малороссийским языком русского в преподавании хотя бы даже в начальных школах, замена русских учебников, написанными на малороссийском языке, не только не вызывается ни запросом и нуждами самого народа, ни действительными требованиями педагогии, но логически приводя в будущем к введению малороссийского языка все в высших и высших учебных заведениях и к замене им языка государственного в законодательстве, суде и администрации, угрожает неисчислимыми осложнениями и опасными изменениями в государственном строе единой России» (1881)³²; так само як питання політичне розглядали можливість допущення української мови до діяльності церкви: «Пропаганда малорусского языка для Св. Писания есть вопрос текущей политики настоящего и не имеет никаких корней в прошлом»³³.

***

Окреслені вище важливіші чинники, їхнє поєднання забезпечували збереження традиції українства в Росії ХІХ ст., її підтримання, унеможливлювали досягнення повної русифікації українців як омріяної й декларованої мети (зауважу, що відчутний поступ у поширенні російської мови в Україні нерідко оцінювався як запорука незворотності цього процесу, що не допускає іншого розв'язання мовного питання).

Хоча в історичному протистоянні української й російської мов в Україні повної русифікації українців не сталося, усе ж цей процес виявився настільки глибоким, що залишається відчутним, досі сповна не подоланим і через століття після знесення офіційних заборон щодо вільного функціонування української мови³⁴. Зауважу, що заборонами і втручаннями в мовне життя українського соціуму, що тривали упродовж кількох століть, було порушено іманентний розвиток української мови як ідіому, який за інших історичних умов міг бути єдиним і самодостатнім для українців засобом комунікації. За таких обставин формування інвентарю мовних форм, засобів і моделей вербалізації не зазнавало би деструктивних впливів інших мов, не було би звуження комунікативних сфер української мови й заступлення більшої частини функціонального поля російською, а на західноукраїнських землях – іншими мовами.

Наслідки заборон, цілеспрямованих обмежень у використанні української мови в Російській імперії мали комплексні наслідки, далися знаки в мові, мовознавстві, культурі, соціальній психології.

У структурі української мови ці події залишили глибокі зміни, що засвідчує передусім надмірна кількість російськомовних запозичень, численні кальки та похідні

³² Там само. Док. № 87. С. 179.

³³ Там само. Док. № 230. С. 348.

³⁴ Узагальнений історіософський погляд на проблему подано в: Дзюба І. М. Русифікація в українському контексті. *Енциклопедія історії України*. Київ, 2012. Т. 9. С. 372–382.

від непитомих основ за наявності українськомовних альтернативних словотвірних ресурсів, а також значне поширення суржика. Водночас відчутною була затримка формування багатьох функціональних стилів української мови³⁵.

Заборона мови відбивалася на долі українськомовних текстів, які не тільки не дозволяли друкувати в Росії чи навіть завозити з-поза її кордонів, а й вилучали раніше дозволені. Це створювало ситуацію *нечитаного* чи *недостатньо читаного* тексту: прихильні чи захоплені відгуки про естетичні достоїнства художнього твору ще не означали, що такий твір у час його написання чи навіть видання мав відповідне коло читачів і увійшов у простір національної словесної культури. Різні форми адміністративного стримування, заборони друкування й поширення творів не тільки збільшували часову відстань між створенням тексту і його сприйманням потенційними читачами, а нерідко на тривалий час позбавляли можливості ознайомлення з багатьма художніми творами, залишаючи їх поза реальною парадигмою культури. Такою була доля і широкого кола публіцистичних, наукових текстів, створених українською мовою, чимало з яких стали пам'яткою епохи їх створення, проте, опинившись за межею удоступнення, не стали реальним фактом своєї епохи. Промовистим свідченням поширення заборон на наукові студії є те, що лише незначна кількість граматик і словників української мови була дозволена в Російській імперії до друку; чимало лінгвістичних досліджень XIX ст., що були передані до комітету з цензури чи до Петербурзької академії наук, надовго лишилися в архівах цих установ. І тільки в середині XX ст. окремі з них було опубліковано³⁶, проте чимало й досі залишаються в рукописах, а про деякі праці до сьогодні відомо тільки з відгуків, рецензій чи коротких згадок³⁷.

Цілеспрямовані утиски в Росії всього, що було написано українською мовою і зорієнтоване на поширення української мови, утвердження ідеологемі українськості, сформували різні моделі аксіології української мови в українському соціумі підросійської України. Одна модель – це усвідомлення суспільного значення рідної мови, визнання її високого рангу в ієрархії цінностей нації, її формуванні й розвитку, що виводило на дорогу захисту української мови. Друга модель – це індиферентне ставлення до мови, згода з офіційно накиненою системою оцінок і норм мовної поведінки, прийняття самооцінювання належності до українськомовної спільноти як вияв меншовартості. Друга модель породжувала мовний конформізм, обниження мовної стійкості окремої особи чи колективів, професійних груп, зневажливу етнічну

³⁵ Гальмом розвитку структури, виражальних і стилістичних засобів української мови була послідовна заборона друкування українською мовою перекладів з інших мов; заборона поширювалася і на переклади з російської мови, які, закономірно, могли б увиразнити контраст цих структурно близьких і водночас відмінних мов.

³⁶ Див.: Білецький-Носенко П. Словник української мови / підг. до вид. В. В. Німчук. Київ, 1966; Шимкевич Ф. С. Словарь украинского нарѣчія. Ужгород, 1995. С. 78–296. У студії, що передує словникові Шимкевича, Б. К. Галас звернув увагу на численні рукописні словники різного обсягу, які зберігаються в архівах та бібліотеках України і Росії (лексикони М. Євстаф'єва, В. Лазаревського, П. Лукашевича, Й. Скоморовського, О. Афанасьєва-Чужбинського, А. Кримського та ін.).

³⁷ Такою є граMATика П. Білецького-Носенка, яка, за відгуком М. Максимовича, перевершувала граMATику О. Павловського (Німчук В. В. «ГраMATика» О. Павловського й мовознавчі праці П. Білецького-Носенка. *З історії української мови*. С. 77–85).

самоідентифікацію та пригамоване прагнення до її визначення й обстоювання.

Широкий спротив імперським планам винародовлення українців, що в різних формах не припинявся упродовж усього XIX ст., живив і зміцнював ідею української самодостатності, що, зокрема, виразно виявлялося у відстоюванні права українців на розвиток своєї мови. Посилення імперського тиску в підросійській Україні зумовило використання можливостей мовної й націєцентричної самореалізації на непідросійських теренах України. Від середини XIX ст. Галичина стає ареалом активного розвитку української літератури, критики, суспільно значущої українськомовної журналістики, мовознавства, етнографії, перебирає на себе роль нового структурування наукового, культурного життя всієї України³⁸. Переміщення з підросійської України в Галичину центру розбудови українського життя виявилось результативним як щодо збереження і зміцнення ідеологеми невідворотності в майбутньому української незалежності, так і виховання покоління українськоцентрично зорієнтованої молоді, яка склала основу українського національного спротиву в XX ст. Водночас здатність вижити в умовах системного імперського тиску упродовж кількох століть, аж до початку XX ст., продемонструвала вітальність українського народу, особливу цінність для збереження українського етносу його питомої мови.

Запроектовані Росією лінгвоцид і етноцид українців у глобальному вимірі виявилися безрезультатними: послідовний український спротив унеможливив реалізацію далекосяжних імперських ідей російської єдиномовності – розчинення української мови в російській мові, розчинення українців у єдиному російському етносі; супроти очікувань не вдалося стерти історичну пам'ять українців, їхню ментальну ідентичність. Проте глибокі сліди від системних тривалих у часі спроб «розв'язати українське питання» залишилися і після знесення заборон українського друкованого слова, перейшли в різних формах у нові часи, коли російська імперія мімікрувала в імперію радянську. Присутність українців у новій політичних реаліях зберігала домінуючу ідеологеми *українського питання* – прагнення до вільного розвитку, до незалежності. Тому поступ українців у XX ст. не міг бути лише виразно висхідним, а зазнав на тлі піднесення в добу *українізації* проявів потужної антиукраїнської реставрації, оприявлення в різний спосіб *русифікації*, яку посилювали голодомори, масові репресії, особливо інтелектуальної еліти та носіїв традиційної національної ментальності, насильне перепідпорядкування частини українських етномовних територій на користь насамперед Російської Федерації; волюнтарне дальше перекроювання українського етнічного простору за лекалами Кремля тривало і на фіналі Другої світової війни та після її завершення. Що такі адміністративні зміни цільово були спрямовані на руйнування історично сформованого українського етномовного простору, на усічення цілісного українського мовного континууму, переконливо засвідчили трансформація й відчутне ускладнення мовного буття українців на відділених адміністративними кордонами частинах колишньої мовної цілості (Кубань, Курщина, Білгородщина, Берестейщина, Південне Підляшшя, Холмщина, Надсяння, Лемківщина, Південна Буковина і Південна Гуцульщина). До цього додалася

³⁸ Лотоцький А. Краткій обзорь украинскаго литературнаго движенія въ Россіи и за границей. *Об отмене стеснений малорусского печатного слова*. Санкт-Петербург, 1905. С. 60–72.

цілеспрямована трансформація етнічного складу окремих районів України внаслідок значного дозаселення неукраїнцями, де згодом скалися мовно змішані ареали.

Давні методи деукраїнізації, прийоми обниження національної свідомості українців, їхньої історичної пам'яті, що були сформовані та тривалий час застосовували в Росії, широко використовували і в радянській імперії, мінімально змінюючи риторику та оновлюючи політичні лозунги, чим приховували антиукраїнське спрямування дій більшовиків. І хоча реалізація давньої імперської стратегії тотальної русифікації народів Росії ніби була близькою до її всеохопної реалізації в СРСР, що було одним із визначальних завдань для керівництва партії / держави і чому була підпорядкована діяльність розбудованої й удосконалюваної репресивної системи, проте досягти прогнозованих бажаних результатів не вдалося. Проект виформування російської одномовності на просторах СРСР хоча й був відчутно заавансований і завдав значної шкоди іманентному вільному розвитку мов народів СРСР, зокрема – й української, проте загалом виявився утопічним, оскільки навіть надмірне засилля російської мови не завершилося поглинанням і повним заступленням української мови, як і інших державних мов у союзних республіках. Так само не вдалося реалізувати нежиттєздатну у своїх засадах ідею формування й утвердження нової історичної спільності – *радянський народ* (аналог імперського *єдиного руського народу*, за осучасненою термінологією російських істориків – *«большой русской нации»*), в якому суб'єктність окремих народів зведена нанівець, цілковито знівельована.

Спротив неоімперському домінуванню російськості в СРСР для мільйонів українців став стимулом до руху за збереження своєї національної ідентичності, до відновлення історичної пам'яті, поштовхом до заглиблення в минуле і сучасне української мови; ці дії увиразнювали й зміцнювали в Україні ідеологему державної незалежності.

На тлі змін цивілізаційних орієнтирів сучасної України, як і інших колишніх республік СРСР, відсутність оновлення стратегічних перспектив Російської Федерації, яка зберігає застарілу імперську методологію етноциду і лінгвоциду інших народів, їх упокорення чи узалежнення як прийнятний і ефективний для себе шлях у майбутнє, не лише є анахронізмом у сучасній геополітиці, а й реальною загрозою усьому світові, і найбільше – найближчим сусідам. Росія демонструє, що сусідство народів – не завжди благо; нерідко це великі випробування, трагедії³⁹.

Останні десятиліття засвідчили, що Росія зберегла й намагається користатися багатолітніми напрацюваннями фальшивої риторики, зокрема про свою миролюбність, рівність і братерство народів колишнього СРСР. Водночас реанімовано і глибшу за часом постання риторику – наративи ще петровської епохи, якими заперечували суб'єктність українців у сучасній цивілізації, їхнє право на свою окрему незалежну державу, свою мову й окрему від росіян самоідентичність, на свою

³⁹ Хоча визнається, що антиукраїнські дії більшовиків у ХХ ст. часто були для України трагічними й глибоко деструктивними і що «эти драматические повороты истории и создаваемые ими новые обстоятельства превратили проект большой русской нации в очевидный анахронизм», усе ж пропагування цього *анахронізму* активно триває, причому з використанням імен вчорашніх дисидентів, зокрема О. Солженіцина з його «Как нам обустроить Россию», який зазначив: «Будем сохранять теплое чувство единого трехславянского народа: “А вы, украинцы, как и белорусы, – все равно наши братья!”» (Миллер А. И. С. 238–239).

історію. Ці твердження сьогодні в Росії актуалізовано насамперед задля виправдання перед усім світом загарбницької агресивної війни Росії проти України. Реанімовані ідеї *триєдиного російського народу*, твердження, що *українці – це росіяни*, а *українська мова – це спотворена російська мова*, які активно поширювали антиукраїнські сили в Росії в XIX ст. стосовно українців і їхньої мови у формі нарративу *не было, нет и быть не может*, сьогодні використовує як основні положення своєї політичної доктрини очільник Росії та ретранслює багато російських політиків.

Самовіддана боротьба українського народу у війні проти Росії, що триває з 2014 р., виявилася новим потужним каталізатором національного самоусвідомлення українців, їхнього заглиблення в своє історичне минуле, у пізнання своєї окремішності в сучасному світі. Свідомий цивілізаційний вибір українців наприкінці XX – на початку XXI ст. став логічним продовженням кількасотлітнього духовного неупокорення українців в умовах адміністративного підпорядкування Росії, продовженням наполегливих зусиль української еліти задля збереження своєї мови і своєї ідентичності в умовах бездержавності та зовнішнього тиску, що був послідовним і дієвим у XIX – початку XX ст.

Українці вистояли впродовж століть, спираючись на константу свого ества – прагнення свободи, на збережену свою високорозвинену мову, на міцний ментальний і культурний ґрунт. Свою позицію прямиостояння українці употужнювали постійною працею і цілеспрямованою боротьбою за визначальні національні цінності.

Збереження українцями своєї мови і свого національного Я на тлі тривалих у часі зовнішніх викликів забезпечує вітальність нації в умовах нових російських імперських спроб етно- і лінгвоциду, забезпечує утвердження України в сучасній цивілізації.

Павло Гриценко